Συλλογή της Νομολογίας

ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ (έκτο τμήμα)

της 9ης Οκτωβρίου 2025 *

«Προδικαστική παραπομπή – Κοινωνική πολιτική – Οδηγία 2003/88/ΕΚ – Οργάνωση του χρόνου εργασίας – Άρθρο 2, σημείο 1 – Έννοια του "χρόνου εργασίας" – Εργασίες βελτίωσης προστατευόμενων φυσικών περιοχών – Χρόνος μετακίνησης των εργαζομένων μεταξύ ενός σταθερού σημείου αναχώρησης και των φυσικών περιοχών – Προσμέτρηση του χρόνου μετακίνησης στον χρόνο εργασίας των εργαζομένων»

Στην υπόθεση C-110/24,

με αντικείμενο αίτηση προδικαστικής αποφάσεως δυνάμει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, που υπέβαλε το Tribunal Superior de Justicia de la Comunidad Valenciana (ανώτερο δικαστήριο της Αυτόνομης Κοινότητας της Βαλένθια, Ισπανία) με απόφαση της 24ης Ιανουαρίου 2024, η οποία περιήλθε στο Δικαστήριο στις 9 Φεβρουαρίου 2024, στο πλαίσιο της δίκης

Sindicat de Treballadores i Treballadors de les Administracions i els Serveis Públics (STAS-IV)

κατά

Valenciana d'Estratègies i Recursos per a la Sostenibilitat Ambiental SA (VAERSA),

παρισταμένων των:

Comissions Obreres del País Valencià (CCOO-PV),

Confederació General del Treball del País Valencià i Múrcia – (CGT-PV),

Unión General de Trabajadores del País Valenciano – (UGT-PV),

Sindicato Intercomarcal de Trabajadores de Castellón (SIT),

Unión Sindical Obrera de la Comunidad Valenciana (USO),

Colectivo de Personal Administrativo y Técnico de VAERSA (CPAT VAERSA),

ΤΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ (έκτο τμήμα),

συγκείμενο από τους A. Kumin, πρόεδρο τμήματος, I. Ziemele (εισηγήτρια) και S. Gervasoni, δικαστές,

* Γλώσσα διαδικασίας: η ισπανική.

γενικός εισαγγελέας: J. Richard de la Tour

γραμματέας: A. Calot Escobar

έχοντας υπόψη την έγγραφη διαδικασία,

λαμβάνοντας υπόψη τις παρατηρήσεις που υπέβαλαν:

– η Valenciana d'Estratègies i Recursos per a la Sostenibilitat Ambiental SA (VAERSA), εκπροσωπούμενη από τις T. Lleó Alonso και I. Sánchez Lázaro, letradas,

– η Comissions Obreres del País Valencià (CCOO-PV), εκπροσωπούμενη από την A. M. García Mateu, abogada,

– η Ισπανική Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από τη M. Morales Puerta,

– η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, εκπροσωπούμενη από τις I. Galindo Martín και D. Recchia,

κατόπιν της αποφάσεως που έλαβε, αφού άκουσε τον γενικό εισαγγελέα, να εκδικάσει την υπόθεση χωρίς ανάπτυξη προτάσεων,

εκδίδει την ακόλουθη

Απόφαση

1 Η υπό κρίση αίτηση προδικαστικής αποφάσεως αφορά την ερμηνεία του άρθρου 2 της οδηγίας 2003/88/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 4ης Νοεμβρίου 2003, σχετικά με ορισμένα στοιχεία της οργάνωσης του χρόνου εργασίας (ΕΕ 2003, L 299, σ. 9).

2 Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της Sindicat de Treballadores i Treballadors de les Administracions i els Serveis Públics (STAS-IV) και της Valenciana d'Estratègies i Recursos per a la Sostenibilitat Ambiental SA (VAERSA) με αντικείμενο την προσμέτρηση του χρόνου μετακίνησης των εργαζομένων στον τομέα της βιοποικιλότητας κατά την έναρξη και τη λήξη του ωραρίου εργασίας τους στον χρόνο εργασίας των εν λόγω εργαζομένων.

Το νομικό πλαίσιο

Το δίκαιο της Ένωσης

3 Το άρθρο 1 της οδηγίας 2003/88, το οποίο επιγράφεται «Αντικείμενο και πεδίο εφαρμογής», ορίζει τα εξής:

«1. Η παρούσα οδηγία καθορίζει τις στοιχειώδεις προδιαγραφές ασφάλειας και υγείας όσον αφορά την οργάνωση του χρόνου εργασίας.

2. Εφαρμόζεται:

α) στις ελάχιστες περιόδους ημερήσιας και εβδομαδιαίας ανάπαυσης και ετήσιας άδειας, στο χρόνο διαλείμματος και στη μέγιστη εβδομαδιαία διάρκεια εργασίας, και

β) σε ορισμένες πλευρές της νυκτερινής εργασίας, της κατά βάρδιες εργασίας και του ρυθμού εργασίας.

3. Η παρούσα οδηγία εφαρμόζεται σε όλους τους ιδιωτικούς ή δημόσιους τομείς δραστηριοτήτων, κατά την έννοια του άρθρου 2 της οδηγίας 89/391/ΕΟΚ [του Συμβουλίου, της 12ης Ιουνίου 1989, σχετικά με την εφαρμογή μέτρων για την προώθηση της βελτίωσης της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων κατά την εργασία (ΕΕ 1989, L 183, σ. 1)], με την επιφύλαξη των άρθρων 14, 17, 18 και 19 της παρούσας οδηγίας.

[…]»

4 Το άρθρο 2 της οδηγίας, το οποίο επιγράφεται «Ορισμοί», προβλέπει στα σημεία 1 και 2 τα εξής:

«Κατά την έννοια της παρούσας οδηγίας, νοούνται ως:

1. “χρόνος εργασίας”: κάθε περίοδος κατά τη διάρκεια της οποίας ο εργαζόμενος ευρίσκεται στην εργασία, στη διάθεση του εργοδότη, και ασκεί τη δραστηριότητα ή τα καθήκοντά του, σύμφωνα με τις εθνικές νομοθεσίες ή/και πρακτικές·

2. “περίοδος ανάπαυσης”: κάθε περίοδος που δεν είναι χρόνος εργασίας».

Το ισπανικό δίκαιο

5 Ο Ley del Estatuto de los Trabajadores (νόμος περί εργατικού κώδικα), όπως τροποποιήθηκε με το Real Decreto legislativo 2/2015, por el que se aprueba el texto refundido de la Ley del Estatuto de los Trabajadores (βασιλικό νομοθετικό διάταγμα 2/2015, περί εγκρίσεως του αναδιατυπωμένου κειμένου του νόμου περί εργατικού κώδικα), της 23ης Οκτωβρίου 2015 (BOE αριθ. 255, της 24ης Οκτωβρίου 2015, σ. 100224), ορίζει στις παραγράφους παράγραφοι 1, 3 και 5 του άρθρου 34, υπό τον τίτλο «Χρόνος εργασίας», τα εξής:

«1. Η διάρκεια του χρόνου εργασίας ορίζεται στις συλλογικές ή τις ατομικές συμβάσεις εργασίας.

Η ανώτατη διάρκεια του κανονικού ωραρίου εργασίας είναι σαράντα ώρες πραγματικής εβδομαδιαίας εργασίας κατά ετήσιο μέσο όρο.

[…]

3. Από τη λήξη του ωραρίου εργασίας μέχρι την έναρξη του επομένου πρέπει να μεσολαβούν, κατ’ ελάχιστο, δώδεκα ώρες.

Ο κανονικός χρόνος πραγματικής εργασίας δεν δύναται να υπερβαίνει τις εννέα ώρες ημερησίως, υπό την επιφύλαξη άλλου είδους κατανομής του ημερήσιου χρόνου εργασίας βάσει συλλογικής σύμβασης εργασίας και, ελλείψει αυτής, βάσει συμφωνίας μεταξύ της επιχείρησης και των

αντιπροσώπων των εργαζομένων, τηρουμένης σε κάθε περίπτωση της ανάπαυσης μεταξύ δύο ημερών εργασίας.

[…]

5. Ο χρόνος εργασίας πρέπει να υπολογίζεται κατά τρόπο ώστε τόσο κατά την έναρξη του ημερήσιου ωραρίου εργασίας όσο και κατά τη λήξη του ο εργαζόμενος να βρίσκεται στη θέση εργασίας.»

Η διαφορά της κύριας δίκης και το προδικαστικό ερώτημα

6 Η VAERSA, ανώνυμη εταιρία της οποίας το κεφάλαιο ανήκει κατά πλειοψηφία στην Generalitat Valenciana (Αυτόνομη Κοινότητα της Βαλένθια, Ισπανία), είναι δημόσια επιχείρηση στην οποία έχει ανατεθεί η υλοποίηση δημοσίων επενδύσεων για τη βελτίωση των φυσικών περιοχών του ευρωπαϊκού οικολογικού δικτύου Natura 2000. Προς τον σκοπό αυτόν, η VAERSA δραστηριοποιείται σε φυσικές περιοχές ανά την επικράτεια της Αυτόνομης Κοινότητας της Βαλένθια μέσω δεκαπέντε ομάδων που αποτελούνται από τέσσερα άτομα έκαστη και των οποίων η δράση κατανέμεται σε προκαθορισμένες γεωγραφικές περιοχές, ήτοι, ειδικότερα, έξι ομάδων στην Provincia de Valencia (περιφέρεια Βαλένθια, Ισπανία), τεσσάρων ομάδων στην Provincia de Alicante (περιφέρεια Αλικάντε, Ισπανία) και πέντε ομάδων στην Provincia de Castellón (περιφέρεια Castellón, Ισπανία).

7 Το προσωπικό στον τομέα της βιοποικιλότητας που έχει τοποθετηθεί στις εν λόγω ομάδες, γνωστό ως «προσωπικό του δικτύου Natura 2000», παρέχει τις υπηρεσίες του σε μικρές προστατευόμενες φυσικές περιοχές. Προκειμένου να μεταβούν εκεί, οι εργαζόμενοι μεταφέρονται με οχήματα της VAERSA από ένα σημείο εκκίνησης που ονομάζεται «βάση». Οι «βάσεις» είναι καθορισμένες τοποθεσίες, για κάθε ομάδα, σε δήμο αναφοράς εντός της φυσικής περιοχής στην οποία οι εν λόγω εργαζόμενοι ασκούν τα καθήκοντά τους.

8 Η VAERSA διαθέτει επίσης συντονιστές σε επίπεδο περιφέρειας. Κάθε μήνα οι συντονιστές ενημερώνονται, με μήνυμα που λαμβάνουν μέσω της διαδικτυακής εφαρμογής επικοινωνίας WhatsApp, για το μηνιαίο πρόγραμμα εργασιών ανά περιφέρεια, ομάδα και συγκεκριμένη ημέρα εργασίας, στο οποίο αναγράφονται η ακριβής τοποθεσία του χώρου εργασίας, οι εργασίες που πρέπει να εκτελέσει κάθε ομάδα και άλλα τεχνικά ζητήματα.

9 Οι εργαζόμενοι μεταβαίνουν με ίδια μέσα από την κατοικία τους στη βάση, όπου πρέπει να βρίσκονται στις 8.00 π.μ. Μόλις φτάσουν στη βάση, η VAERSA τους παρέχει όχημα με τον απαιτούμενο για την εκτέλεση των εργασιών εξοπλισμό. Εκεί επιβιβάζονται στο όχημα, το οποίο οδηγεί εργαζόμενος της VAERSA, με προορισμό τον οικείο χώρο εργασίας. Οι εργασίες στον χώρο εργασίας ολοκληρώνονται στις 3.00 μ.μ. και οι εργαζόμενοι επιστρέφουν με το ίδιο όχημα στη βάση. Από εκεί, μεταβαίνουν στην κατοικία τους με ίδια μέσα.

10 Μολονότι, σύμφωνα με τις ατομικές συμβάσεις εργασίας των εργαζομένων στον τομέα της βιοποικιλότητας, ο χρόνος μετακίνησης από τη βάση προς τον χώρο εργασίας εντός της οικείας μικρής προστατευόμενης περιοχής και από εκεί προς τη βάση δεν θεωρείται πραγματικός χρόνος εργασίας, εντούτοις, η VAERSA υπολογίζει, στην πράξη, ως πραγματικό χρόνο εργασίας τον καθημερινό χρόνο μετακίνησης των εργαζομένων από τη βάση προς τον χώρο εργασίας. Αντιθέτως, η εταιρία αυτή δεν υπολογίζει ως χρόνο εργασίας την επιστροφή από τον χώρο αυτόν προς τη βάση κατά τη λήξη του ημερήσιου ωραρίου εργασίας.

11 Επιληφθέν συλλογικής αγωγής που άσκησε η STAS-IV κατά της VAERSA, το Tribunal Superior de Justicia de la Comunidad Valenciana (ανώτερο δικαστήριο της Αυτόνομης Κοινότητας της Βαλένθια, Ισπανία), ήτοι το αιτούν δικαστήριο, επισημαίνει ότι οι διάδικοι στην υπόθεση της κύριας δίκης δεν αμφισβητούν τα πραγματικά περιστατικά που αποτελούν το αντικείμενο της διαφοράς. Εντούτοις, κατά το αιτούν δικαστήριο, τίθεται, κατ' ουσίαν, το ζήτημα εάν ο χρόνος επιστροφής των εργαζομένων στον τομέα της βιοποικιλότητας από τη μικρή προστατευόμενη περιοχή εντός της οποίας εκτελούν τις σχετικές εργασίες μέχρι τη βάση που έχει καθορίσει η VAERSA πρέπει να υπολογίζεται ως «χρόνος εργασίας», κατά την έννοια του άρθρου 2, σημείο 1, της οδηγίας 2003/88.

12 Το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει ότι, κατ' εφαρμογήν της απόφασης της 10ης Σεπτεμβρίου 2015, Federación de Servicios Privados del sindicato Comisiones obreras (C-266/14, EU:C:2015:578), το Tribunal Supremo (Ανώτατο Δικαστήριο, Ισπανία) έκρινε, με την απόφαση 605/2020, της 7ης Ιουλίου 2020, ότι, όσον αφορά επιχείρηση η οποία παρέχει υπηρεσίες εγκατάστασης, συντήρησης και επισκευής ανελκυστήρων, ο χρόνος μετακίνησης των εργαζομένων από τις κατοικίες τους προς αυτές των πελατών έπρεπε να θεωρείται χρόνος εργασίας. Συγκεκριμένα, το Tribunal Supremo (Ανώτατο Δικαστήριο) αποφάνθηκε ότι «όταν οι μετακινήσεις προς την κατοικία του πελάτη είναι απαραίτητες για την άσκηση της δραστηριότητας της επιχείρησης, δεδομένου ότι δεν θα ήταν δυνατή η εγκατάσταση, η συντήρηση ή επισκευή ανελκυστήρων χωρίς την αποστολή εργαζομένων, μαζί με τον απαιτούμενο εξοπλισμό και εργαλεία, στην κατοικία των πελατών, με συνακόλουθη προσαύξηση στη τιμολόγηση των σχετικών υπηρεσιών, είναι σαφές ότι οι εν λόγω μετακινήσεις πρέπει να θεωρηθούν χρόνος εργασίας».

13 Προς την ίδια αυτήν κατεύθυνση κινείται και η απόφαση 617/2021 του Tribunal Supremo (Ανωτάτου Δικαστηρίου), της 9ης Ιουνίου 2021, σχετικά με τις μετακινήσεις εργαζομένων που εκτελούν εργασίες συντήρησης μηχανημάτων βιομηχανικής παραγωγής.

14 Ωστόσο, το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει αποκλίσεις στη νομολογία του Tribunal Supremo (Ανωτάτου Δικαστηρίου). Συγκεκριμένα, με την απόφαση 784/2019, της 19ης Νοεμβρίου 2019, το Tribunal Supremo (Ανώτατο Δικαστήριο) αρνήθηκε να θεωρήσει ως χρόνο εργασίας τον χρόνο μετακίνησης των πυροσβεστών, σε αερολιμένα, από το κτίριο τεχνικών υπηρεσιών, εντός του οποίου εργάζονται όταν δεν επιχειρούν, προς τον τόπο στον οποίο αντικαθιστούν τους συναδέλφους τους. Το Tribunal Supremo (Ανώτατο Δικαστήριο) αιτιολόγησε τη θέση αυτή επισημαίνοντας ότι «κατά τη μετάβαση από το τεχνικό κέντρο προς τον χώρο διάσωσης και πυρόσβεσης αεροσκαφών, [οι εργαζόμενοι] δεν είναι πραγματικά στη διάθεση του εργοδότη, αλλά εκτελούν μια προπαρασκευαστική εργασία παρόμοια με εκείνη της μετακίνησης από τα αποδυτήρια επιχείρησης προς τον τόπο εργασίας. Το γεγονός ότι, για λόγους ασφαλείας, απαιτείται πρώτα η είσοδος στο τεχνικό κέντρο και η χρήση μαγνητικής κάρτας εισόδου δεν σημαίνει ότι έχει ξεκινήσει το ωράριο εργασίας. Στο διάστημα αυτό, ο εργαζόμενος δεν μπορεί να εκτελέσει οποιοδήποτε προσωπική εργασία ούτε να αναλάβει οποιοδήποτε καθήκον, δεδομένου ότι βρίσκεται εκτός του πλαισίου της παραγωγικής δραστηριότητάς του».

15 Επιπλέον, το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει ότι, κατά το παρελθόν, στο πλαίσιο δύο υποθέσεων που αφορούσαν ατομικές αγωγές δύο εργαζομένων στον τομέα της βιοποικιλότητας κατά της VAERSA, το ίδιο είχε καταλήξει σε αντιφατικές λύσεις όσον αφορά τη συνεκτίμηση των μετακινήσεών τους μεταξύ της βάσης και των οικείων μικρών προστατευόμενων περιοχών, παρά το γεγονός ότι είχε στηριχθεί, κατά την εκδίκαση των υποθέσεων αυτών, στην ίδια νομολογία του Δικαστηρίου.

16 Συγκεκριμένα, με την απόφαση 2696/2021, της 21ης Σεπτεμβρίου 2021, το αιτούν δικαστήριο αρνήθηκε να θεωρήσει ως χρόνο εργασίας τις μετακινήσεις των εργαζομένων μεταξύ της βάσης και των οικείων μικρών προστατευόμενων περιοχών, με το σκεπτικό ότι, κατά τη διάρκεια των μετακινήσεων αυτών, οι εργαζόμενοι δεν ήταν στη διάθεση του εργοδότη ούτε και σε θέση να ασκήσουν τα καθήκοντά τους. Αντιθέτως, με την απόφαση 3555/2021, της 3ης Δεκεμβρίου 2021, το αιτούν δικαστήριο έκρινε ότι οι εν λόγω μετακινήσεις συνιστούσαν χρόνο εργασίας.

17 Συναφώς, οι αμφιβολίες του αιτούντος δικαστηρίου ως προς το εάν οι μετακινήσεις αυτές συνιστούν χρόνο εργασίας, κατά την έννοια του άρθρου 2, σημείο 1, της οδηγίας 2003/88, απορρέουν από το γεγονός ότι, μολονότι είναι αληθές ότι, κατά τη διάρκεια της μετακίνησης από τον χώρο εργασίας προς τη βάση, οι εργαζόμενοι στον τομέα της βιοποικιλότητας δεν ασκούν τα καθήκοντά τους, εντούτοις, δεν μπορούν να διαθέσουν ελεύθερα τον χρόνο τους, καθόσον η μετακίνηση πραγματοποιείται υποχρεωτικά με όχημα του εργοδότη, σε προκαθορισμένη ώρα και σύμφωνα με χρονοδιάγραμμα που καθορίζει ο εργοδότης.

18 Υπό τις συνθήκες αυτές, το Tribunal Superior de Justicia de la Comunidad Valenciana (ανώτερο δικαστήριο της Αυτόνομης Κοινότητας της Βαλένθια) αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο το ακόλουθο προδικαστικό ερώτημα:

«Έχει το άρθρο 2 της οδηγίας [2003/88] την έννοια ότι ο χρόνος μετακίνησης των εργαζομένων με όχημα της επιχείρησης, κατά την αρχή και τη λήξη του ημερήσιου ωραρίου εργασίας, από τη βάση έως τη μικρή προστατευόμενη περιοχή (ή χώρο εργασίας) όπου οι εργαζόμενοι εκτελούν τα καθήκοντά τους και από εκεί έως τη βάση συνιστά "χρόνο εργασίας", όπως η έννοια αυτή ορίζεται στο άρθρο 2 της οδηγίας;»

Επί του προδικαστικού ερωτήματος

19 Με το προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσίαν, να διευκρινιστεί εάν το άρθρο 2, σημείο 1, της οδηγίας 2003/88 έχει την έννοια ότι ο χρόνος μετακίνησης προς και από την εργασία, την οποία οι εργαζόμενοι υποχρεούνται να πραγματοποιούν, από κοινού, σε ώρα καθοριζόμενη από τον εργοδότη και με όχημα που ανήκει σε αυτόν, προκειμένου να μεταβούν από συγκεκριμένο τόπο, τον οποίο ορίζει ο εργοδότης, στον τόπο εκπλήρωσης της κύριας παροχής που προβλέπεται στη συναφθείσα μεταξύ των εργαζομένων και του εργοδότη σύμβαση εργασίας πρέπει να θεωρείται «χρόνος εργασίας», κατά την έννοια της διάταξης αυτής.

20 Όσον αφορά το γράμμα του άρθρου 2, σημείο 1, της οδηγίας 2003/88, η διάταξη αυτή ορίζει ότι ως «χρόνος εργασίας» νοείται «κάθε περίοδος κατά τη διάρκεια της οποίας ο εργαζόμενος ευρίσκεται στην εργασία, στη διάθεση του εργοδότη, και ασκεί τη δραστηριότητα ή τα καθήκοντά του». Αντιθέτως, κατά το άρθρο 2, σημείο 2, της οδηγίας, η έννοια της «περιόδου ανάπαυσης» ορίζεται ως «κάθε περίοδος που δεν είναι χρόνος εργασίας».

21 Επιπλέον, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι η οδηγία 2003/88 δεν προβλέπει κάποια ενδιάμεση κατηγορία μεταξύ περιόδου εργασίας και περιόδου ανάπαυσης, δεδομένου ότι οι δύο αυτές κατηγορίες αλληλοαποκλείονται (πρβλ. απόφαση της 10ης Σεπτεμβρίου 2015, Federación de Servicios Privados del sindicato Comisiones obreras, C-266/14, EU:C:2015:578, σκέψεις 25 και 26 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

22 Συναφώς, από τη νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει ότι οι κατά την οδηγία 2003/88 έννοιες του «χρόνου εργασίας» και της «περιόδου ανάπαυσης» συνιστούν έννοιες του δικαίου της Ένωσης που πρέπει να ορίζονται βάσει αντικειμενικών χαρακτηριστικών, σε συνάρτηση με το σύστημα και τον σκοπό της οδηγίας, αντικείμενο της οποίας είναι η θέσπιση ελάχιστων προδιαγραφών για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και εργασίας των εργαζομένων. Πράγματι, μόνον μία τέτοια αυτοτελής ερμηνεία μπορεί να διασφαλίσει την πλήρη αποτελεσματικότητα της οδηγίας καθώς και την ομοιόμορφη εφαρμογή των εν λόγω εννοιών στο σύνολο των κρατών μελών (απόφαση της 10ης Σεπτεμβρίου 2015, Federación de Servicios Privados del sindicato Comisiones obreras, C-266/14, EU:C:2015:578, σκέψη 27 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

23 Τέλος, υπενθυμίζεται ότι το άρθρο 2 της οδηγίας δεν συγκαταλέγεται στις διατάξεις της οδηγίας από τις οποίες χωρεί παρέκκλιση (απόφαση της 10ης Σεπτεμβρίου 2015, Federación de Servicios Privados del sindicato Comisiones obreras, C-266/14, EU:C:2015:578, σκέψη 28 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

24 Επομένως, προκειμένου να δοθεί απάντηση στο υποβληθέν ερώτημα, πρέπει να εξεταστεί εάν, σε περίπτωση όπως η επίμαχη στη διαφορά της κύριας δίκης, συντρέχουν οι συνιστώσες της έννοιας του «χρόνου εργασίας» περί των οποίων γίνεται λόγος στη σκέψη 20 της παρούσας απόφασης όσον αφορά τον χρόνο μετακίνησης των εργαζομένων, με όχημα που ανήκει στον εργοδότη, μεταξύ ενός καθοριζόμενου από τον τελευταίο σημείου εκκίνησης και των φυσικών περιοχών όπου οι εργαζόμενοι αυτοί ασκούν τα καθήκοντά τους και, ως εκ τούτου, εάν ο χρόνος αυτός πρέπει να θεωρείται «χρόνος εργασίας», κατά την έννοια του άρθρου 2, σημείο 1, της οδηγίας 2003/88.

25 Όσον αφορά την πρώτη συνιστώσα της έννοιας του «χρόνου εργασίας», κατά την οποία ο εργαζόμενος πρέπει να ασκεί τη δραστηριότητα ή τα καθήκοντά του, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι οι εργαζόμενοι πρέπει να εκλαμβάνονται ως ασκούντες τη δραστηριότητα ή τα καθήκοντά τους κατά τον χρόνο των μετακινήσεων μεταξύ της κατοικίας τους και των χώρων των πελατών, δεδομένου ότι οι μετακινήσεις αυτές αποτελούν το απαραίτητο εργαλείο για την εκ μέρους των εν λόγω εργαζομένων παροχή τεχνικών υπηρεσιών στον χώρο των πελατών. Υπό τις συνθήκες αυτές, οι εργαζόμενοι που τελούν σε μια τέτοια κατάσταση πρέπει να εκλαμβάνονται ως ασκούντες τη δραστηριότητα ή τα καθήκοντά τους κατά τον χρόνο των εν λόγω μετακινήσεων (πρβλ. απόφαση της 10ης Σεπτεμβρίου 2015, Federación de Servicios Privados del sindicato Comisiones obreras, C-266/14, EU:C:2015:578, σκέψεις 32 και 34).

26 Εν προκειμένω, από τη δικογραφία που έχει στη διάθεσή του το Δικαστήριο προκύπτει ότι οι εργαζόμενοι ασκούν τα καθήκοντά τους σε φυσικές περιοχές ανά την επικράτεια της Αυτόνομης Κοινότητας της Βαλένθια και συγκεκριμένα σε διάφορες μικρές προστατευόμενες περιοχές. Δεν μεταβαίνουν απευθείας από την κατοικία τους στον ορισθέντα χώρο εργασίας, αλλά υποχρεούνται να μεταβούν σε σημείο αναχώρησης, το οποίο καθορίζει η VAERSA, σε συγκεκριμένη ώρα. Από το σημείο αυτό αναχώρησης, το οποίο αποκαλείται «βάση», μετακινούνται μαζί με τα λοιπά μέλη της ομάδας τους με όχημα της VAERSA το οποίο οδηγεί εργαζόμενος της τελευταίας και το οποίο μεταφέρει επίσης τον αναγκαίο εξοπλισμό για την εκτέλεση των σχετικών εργασιών. Όταν ολοκληρώσουν την εργασία τους, οι εργαζόμενοι επιστρέφουν με το ίδιο όχημα από τον χώρο εργασίας στη βάση απ' όπου μεταβαίνουν με ίδια μέσα στην κατοικία τους. Επιπλέον, από την απόφαση περί παραπομπής προκύπτει ότι, κάθε μήνα, οι οριζόμενοι συντονιστές ενημερώνονται, μεταξύ άλλων, για την ακριβή θέση του χώρου εργασίας.

27 Επομένως, υπό την επιφύλαξη εξακριβώσεων στις οποίες οφείλει να προβεί το αιτούν δικαστήριο, οι όροι σχετικά με τη μετακίνηση των εργαζομένων στον τομέα της βιοποικιλότητας προβλέπονται από τον εργοδότη ο οποίος καθορίζει, μεταξύ άλλων, το μεταφορικό μέσο που πρόκειται να χρησιμοποιηθεί για τη μετακίνηση, το σημείο αναχώρησης και επιστροφής, την ώρα αναχώρησης καθώς και τον προορισμό, ήτοι τον χώρο εργασίας. Κατά συνέπεια, οι εργαζόμενοι αυτοί δεν έχουν σταθερό και συνήθη τόπο εργασίας. Πρέπει κατ' ανάγκην να μετακινούνται προκειμένου να παράσχουν τις υπηρεσίες που προβλέπονται στη συναφθείσα με τον εργοδότη σύμβαση εργασίας, τηρώντας παράλληλα τους όρους μετακίνησης που επιβάλλει ο εργοδότης.

28 Υπό τις συνθήκες αυτές, οι εν λόγω μετακινήσεις πρέπει να θεωρηθούν άρρηκτα συνδεδεμένες με την ιδιότητά τους ως εργαζομένων στον τομέα της βιοποικιλότητας και, επομένως, εγγενείς στην άσκηση της δραστηριότητάς τους. Κατά συνέπεια, πρέπει να γίνει δεκτό ότι εργαζόμενοι σε κατάσταση όπως η επίμαχη στη διαφορά της κύριας δίκης ασκούν τη δραστηριότητα ή τα καθήκοντά τους κατά τη διάρκεια της μετακίνησης, κατά την έναρξη και τη λήξη του ημερήσιου ωραρίου εργασίας, από τόπο καθοριζόμενο από τον εργοδότη προς τον χώρο όπου ασκούν τα καθήκοντά τους και αντιστρόφως.

29 Όσον αφορά τη δεύτερη συνιστώσα της κατά το άρθρο 2, σημείο 1, της οδηγίας 2003/88 έννοιας του «χρόνου εργασίας», κατά την οποία ο εργαζόμενος πρέπει να βρίσκεται στη διάθεση του εργοδότη κατά τον χρόνο αυτόν, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι καθοριστικός παράγοντας είναι το γεγονός ότι ο εργαζόμενος υποχρεούται να είναι παρών στον χώρο που έχει καθορίσει ο εργοδότης και να βρίσκεται στη διάθεση του τελευταίου για να μπορεί να παράσχει αμέσως τις κατάλληλες υπηρεσίες σε περίπτωση ανάγκης (απόφαση της 10ης Σεπτεμβρίου 2015, Federación de Servicios Privados del sindicato Comisiones obreras, C-266/14, EU:C:2015:578, σκέψη 35 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

30 Επομένως, προκειμένου να μπορεί να θεωρηθεί ότι ο εργαζόμενος βρίσκεται στη διάθεση του εργοδότη του, ο εργαζόμενος αυτός πρέπει να τελεί σε καθεστώς τέτοιο που να υποχρεούται, νομικά, να υπακούει στις οδηγίες του εργοδότη του και να ασκεί τη δραστηριότητά του υπέρ αυτού (απόφαση της 10ης Σεπτεμβρίου 2015, Federación de Servicios Privados del sindicato Comisiones obreras, C-266/14, EU:C:2015:578, σκέψη 36).

31 Αντιθέτως, από τη νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει ότι η δυνατότητα των εργαζομένων να διαχειρίζονται τον χρόνο τους χωρίς σημαντικούς περιορισμούς και να ασχολούνται με τα ενδιαφέροντά τους συνιστά στοιχείο ικανό να αποδείξει ότι η συγκεκριμένη χρονική περίοδος δεν συνιστά χρόνο εργασίας κατά την έννοια της οδηγίας 2003/88 (απόφαση της 10ης Σεπτεμβρίου 2015, Federación de Servicios Privados del sindicato Comisiones obreras, C-266/14, EU:C:2015:578, σκέψη 37 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

32 Εν προκειμένω, από την αίτηση προδικαστικής αποφάσεως προκύπτει ότι κατά τη διάρκεια των μετακινήσεών τους από τη βάση έως τον τόπο όπου εκπληρώνεται η προβλεπόμενη στην επίμαχη σύμβαση εργασίας κύρια παροχή και, αντιστρόφως, από τον τόπο αυτόν έως τη βάση οι εργαζόμενοι υποχρεούνται να ακολουθούν τις οδηγίες του εργοδότη. Πράγματι, ο εργοδότης είναι αυτός που διατάσσει τους εργαζομένους του να βρίσκονται στη βάση, την τοποθεσία της οποίας καθορίζει ο ίδιος, σε συγκεκριμένη ώρα, προκειμένου να μεταβούν από κοινού, με όχημα του εργοδότη, το οποίο οδηγεί ένας από τους εργαζομένους του, στον εν λόγω τόπο.

33 Επομένως, υπό την επιφύλαξη εξακριβώσεων στις οποίες οφείλει να προβεί το αιτούν δικαστήριο, πρέπει να γίνει δεκτό ότι κατά τον χρόνο που απαιτείται για τις μετακινήσεις, ο οποίος κατά κανόνα δεν μπορεί να συμπτυχθεί περαιτέρω, οι εργαζόμενοι δεν έχουν τη δυνατότητα να

διαχειρίζονται ελεύθερα τον χρόνο τους και να ασχολούνται με τα ενδιαφέροντά τους, με αποτέλεσμα, να βρίσκονται στη διάθεση του εργοδότη (πρβλ. απόφαση της 10ης Σεπτεμβρίου 2015, Federación de Servicios Privados del sindicato Comisiones obreras, C-266/14, EU:C:2015:578, σκέψη 39).

34 Κατά συνέπεια, πρέπει να γίνει δεκτό ότι, κατά τη διάρκεια των εν λόγω μετακινήσεων, οι εργαζόμενοι βρίσκονται στη διάθεση του εργοδότη, με αποτέλεσμα να συντρέχει εν προκειμένω η δεύτερη συνιστώσα της έννοιας του «χρόνου εργασίας», κατά το άρθρο 2, σημείο 1, της οδηγίας 2003/88.

35 Όσον αφορά, τέλος, την τρίτη συνιστώσα της έννοιας του «χρόνου εργασίας», κατά την οποία ο εργαζόμενος πρέπει να βρίσκεται στην εργασία του κατά τον συγκεκριμένο χρόνο, το Δικαστήριο έχει επισημάνει ότι, εάν εργαζόμενος που δεν έχει πλέον σταθερό τόπο εργασίας ασκεί τα καθήκοντά του κατά τη διάρκεια της μετακίνησής του προς ή από τον πελάτη, ο εν λόγω εργαζόμενος πρέπει επίσης να θεωρείται ως ευρισκόμενος στην εργασία κατά τη διάρκεια της μετακίνησης αυτής. Πράγματι, δεδομένου ότι η μετακίνηση είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιδιότητα του εργαζομένου που δεν έχει σταθερό ή συνήθη τόπο εργασίας, ο τόπος εργασίας τέτοιων εργαζομένων δεν μπορεί να περιοριστεί στη φυσική παρουσία τους στον χώρο των πελατών του εργοδότη τους (απόφαση της 10ης Σεπτεμβρίου 2015, Federación de Servicios Privados del sindicato Comisiones obreras, C-266/14, σκέψη 43).

36 Εν προκειμένω, υπό την επιφύλαξη εξακριβώσεων στις οποίες οφείλει να προβεί το αιτούν δικαστήριο και όπως προκύπτει από τις σκέψεις 27 και 28 της παρούσας απόφασης, πρέπει να γίνει δεκτό ότι, κατά τη διάρκεια των μετακινήσεων από τη βάση έως τον χώρο εργασίας και αντιστρόφως, οι εργαζόμενοι δεν έχουν σταθερό τόπο εργασίας, ασκούν δε τις δραστηριότητες ή τα καθήκοντά τους.

37 Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι, κατά τη διάρκεια των εν λόγω μετακινήσεων, οι εργαζόμενοι πρέπει να θεωρούνται ως ευρισκόμενοι στην εργασία, με αποτέλεσμα να συντρέχει εν προκειμένω και η τρίτη συνιστώσα της έννοιας του «χρόνου εργασίας», κατά το άρθρο 2, σημείο 1, της οδηγίας 2003/88.

38 Λαμβανομένου υπόψη του συνόλου των ανωτέρω σκέψεων, στο υποβληθέν προδικαστικό ερώτημα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι το άρθρο 2, σημείο 1, της οδηγίας 2003/88 έχει την έννοια ότι ο χρόνος μετακίνησης προς και από την εργασία, την οποία οι εργαζόμενοι υποχρεούνται να πραγματοποιούν, από κοινού, σε ώρα καθοριζόμενη από τον εργοδότη και με όχημα που ανήκει σε αυτόν, προκειμένου να μεταβούν από συγκεκριμένο τόπο, τον οποίο ορίζει ο εργοδότης, στον τόπο εκπλήρωσης της κύριας παροχής που προβλέπεται στη συναφθείσα μεταξύ των εργαζομένων και του εργοδότη σύμβαση εργασίας πρέπει να θεωρείται «χρόνος εργασίας», κατά την έννοια της διάταξης αυτής.

Επί των δικαστικών εξόδων

39 Δεδομένου ότι η παρούσα διαδικασία έχει ως προς τους διαδίκους της κύριας δίκης τον χαρακτήρα παρεμπίπτοντος που ανέκυψε ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου, σ’ αυτό εναπόκειται να αποφανθεί επί των δικαστικών εξόδων. Τα έξοδα στα οποία υποβλήθηκαν όσοι υπέβαλαν παρατηρήσεις στο Δικαστήριο, πλην των ως άνω διαδίκων, δεν αποδίδονται.

Για τους λόγους αυτούς, το Δικαστήριο (έκτο τμήμα) αποφαίνεται:

Το άρθρο 2, σημείο 1, της οδηγίας 2003/88/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 4ης Νοεμβρίου 2003, σχετικά με ορισμένα στοιχεία της οργάνωσης του χρόνου εργασίας,

έχει την έννοια ότι:

ο χρόνος μετακίνησης προς και από την εργασία, την οποία οι εργαζόμενοι υποχρεούνται να πραγματοποιούν, από κοινού, σε ώρα καθοριζόμενη από τον εργοδότη και με όχημα που ανήκει σε αυτόν, προκειμένου να μεταβούν από συγκεκριμένο τόπο, τον οποίο ορίζει ο εργοδότης, στον τόπο εκπλήρωσης της κύριας παροχής που προβλέπεται στη συναφθείσα μεταξύ των εργαζομένων και του εργοδότη σύμβαση εργασίας πρέπει να θεωρείται «χρόνος εργασίας», κατά την έννοια της διάταξης αυτής.

(υπογραφές)